

زمینه‌های اجتماعی فروپاشی حکومت ساسانی

بر اساس شاهنامه فردوسی

محمدجعفر یاحقی

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

فرامرز آدینه‌کلات*

چکیده

در این مقاله به ریشه‌یابی زمینه‌های جامعه‌شناختی شکست و فروپاشی دولت دیرینه‌سال و نیرومند ساسانی در برابر سپاه کم‌شمار و بی‌جنگ‌افزار مسلمانان از دریچه شاهنامه پرداخته شده است. پاره‌ای از عوامل مانند: جنگ قدرت در دربار ساسانیان مورد اشاره تاریخ‌نگاران نیز قرار گرفته است. اما باز نگاه فردوسی در این موارد هم از تازگی‌هایی تهی نیست و برخی دیگر از عوامل، دیدگاه شخصی شاعر است، از جمله فرمانروایی زنان. علت‌های دیگری نیز یافتنی است که تنها از فحوای سخن فردوسی برمی‌آید، مانند نبود هویت فراگیر ملی. با آن‌که گزینش سرآغازی برای این پژوهش دشوار می‌نماید، اما به دلایلی که در متن خواهد آمد، پادشاهی خسرو پرویز نقطه عزیمت پژوهش قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، تحلیل اجتماعی، ساسانیان، دلایل فروپاشی.

* دانشجوی دکتری دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ پذیرش: ۸۶/۱۲/۱۴

تاریخ دریافت: ۸۶/۶/۳

مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، س ۱۶، شماره ۶۰، بهار ۱۳۸۷

مقدمه

در ریشه‌یابی رویداد شگرف فروپاشی شاهنشاهی ساسانی، دلایل تاریخی بسیاری یادکردنی است؛ اما پژوهش پیش روی موجبات این فروپاشی را از دریچه نگاه خداوندگار حماسه ملی می‌جوید. بنابراین بسیار نکته‌ها که در گزارش وی از نظر افتاده و ناگزیر از دایره این پژوهش نیز بیرون مانده است و بسا دقیقه‌ها که از طبع وی فروتراویده و از چشم تیزبین تاریخ‌نگاران نیز پوشیده مانده است که اگر این پژوهش را ارجی باشد بازگفت همین ناگفته‌ها است.

در نگارش این مقاله آثار ارجمندی چون دو قرن سکوت / ایرانیان، تاریخ / اجتماعی ایران و ایران در زمان ساسانیان، به جهت آگاهی‌های سودمند تاریخی و کتاب جامعه‌شناسی خودکامگی را به اعتبار بهره‌های روش‌شناختی پیش چشم داشته‌ایم. از منابع دست اول تاریخی که در کتابنامه از آن‌ها یاد شده است نیز جای جای بهره برده‌ایم؛ اما دستاورد پژوهش به هیچ روی چون آبشخورهای یادشده، بازنمایی رخدادهای تاریخی نیست، بلکه کنکاش جامعه‌شناسیک نگاه فردوسی در موضوع پژوهش است.

بی‌گمان، رویدادهای تاریخی اموری آنی نیستند، بلکه برآمده از حلقه‌ای درهم تنیده از سلسله علت‌ها و معلول‌هایند، بنابراین، شناخت آن‌ها نیز نیازمند شناسایی زمینه‌ها و ریشه‌ها است. با آن که در این بررسی، تعیین سرآغازی برای پژوهش دشوار است؛ اما به ناگزیر می‌توان پادشاهی خسرو پرویز را به عنوان سرخ این کلاف سردرگم، نقطه عزیمت قرار داد.

پادشاهی خسرو پرویز را به دو دلیل سرآغاز پژوهش قرار داده‌ایم: نخست آن که از دوره‌های توانایی فرمانروایی ساسانی است و با پایان آن دوره فروپاشی این دودمان که‌نسال آغاز می‌شود. دو دیگر این که نخستین برخورد مسلمانان با شاهنشاهی ساسانی در جامه نامه آیین گستر پیامبر (ص) به خسرو پرویز در همین دوره بوده است. بنابراین رشته رخدادهای را برپایه شاهنامه از این عهد می‌توان پی‌گرفت، هرچند از اشاره‌هایی به رویدادهای پیش از آن نیز گزیری نیست.

جنگ قدرت

هرچند پادشاهان همیشه با خونریزی و آدم‌کشی کار فرمانروایی خویش را پیش برده‌اند و پیش از این نیز گاه و بی‌گاه، همالان تاج از سر یکدیگر ربوده یا تخت را به خون آلوده‌اند، اما آیین پدرکشی و تاج‌ربایی از عهد خسرو پرویز است که به جامه کژآیینی اهریمنی درمی‌آید. با آن که نمونه‌های این جنگ قدرت از دوره فریدون و با قربانی شدن ایرج و به قربانگاه فرستادن اسفندیار به دست گشتاسب، پیش روی ماست، اما دست کم تا چند نسل پیش از خسرو، پدرانش تاج و تخت را به میراث می‌برده‌اند چنان که هرمزد، پدر خسرو به پشتوانه وصیت پدرش، کسری انوشروان به تخت نشست و جالب آن که کسری سالی پس از این وصیت، هم چنان زنده بود و فرمانش روان. این سخنان از پیمان‌نامه کسری است:

ز فرمان هرمزد بر مگذرید دم خویش بی رای او مشمرید
فراوان بر آن نامه هرکس گریست پس از عهد یک سال دیگر بزیست

(فردوسی، ۱۳۷۳: ۳۱۴/۴)

کسری نیز خود، برخوردار از مرده‌ریگ پدرش قباد بوده است. از پیمان‌نامه اوست:

به کسری سپردم سزاوار تخت پس از مرگ ما او بود نیک‌بخت

(همان، ۵۰/۲)

اما داستان اندوه‌بار فرجام هرمزد و بر تخت نشستن خسرو پرویز هم از شاهنامه

خواندنی‌تر است:

به گفتار گسته‌م یکسر سپاه گرفتند نفرین به آرام شاه
شدند اندر ایوان شاهنشاهی به نزدیک آن تخت با فره‌ی
چو تاج از سر شاه برداشتند ز تختش نگونسار برگاشتند

(همان، ۴۳۰/۲)

چنان که می‌بینیم تا این هنگام، هنوز تخت، با فره‌ی و شاه، فرهمند است؛ اما چون پایه‌های فرمانروایی بر خون استوار می‌شود، دیگر جایی برای سخن گفتن از فره و فره‌ی نمی‌ماند. پس از این حکیم توس، هیچ حکومتی را فرهمند نمی‌خواند و این نشانه فروپاشی است و انگیزنده آن سزاوار پادافره ایزدی. این پدرکشی خود پروانه‌ای

می‌شود برای بی‌پروایی و ناباکی فرزندان، دربارهٔ پدران. این همه از نامهٔ شیرویه به خسرو پس از فروکشیدنش از تخت برمی‌آید:

که بادافره ایزدی یافتی چو از نیکویی روی برتافتی
یکی آن که ناباک، خون پدر نریزد ز تن پاک‌زاده پسر

(همان، ۲۵۶)

خسرو نیز در واپسین روزها کوشید، پسر خردسال خود مردان‌شاه را که از شیرین داشت، به جای پسر بزرگش قباد (کواذ) جانشین خویش سازد، ولی شیرویه و هودارانش که از این کار ناخرسند بودند پیشدستی کردند و مانع آن شدند. خسرو به دست هواخواهان شیرویه و از آن جمله عیسویان دستگاه، برکنار و سپس زندانی شد و شیرویه، فرمانروایی خود را آشکار کرد: قباد دوم، کواذ شاهنشاه ایران (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۴۹).

بدین قرار، کژآیین دیگری پایه‌گذاری شد و آن درازدستی درباریان و سرداران در نشاندن و فروکشیدن شاهان بود. زادفرخ از سرداران خسرو که مورد بدگمانی او قرار گرفته بود به سفارش پیری، راه نجات خویش از خشم شاه را در آن دید که خسرو را بردارد و کسی از فرزندان او را بر تخت بنشانند:

نگه کرد باید به فرزند او کدام است با شرم و بی‌گفت‌وگوی
ورا شاد بر تخت باید نشاند بران تاج دینار باید فشاند

(فردوسی، ۱۳۷۳: ۲/۲۵۴)

در این شاه‌نشانی، بایسته‌هایی چون با شرم و بی‌گفت‌وگوی بودن هم شایستهٔ باریک‌بینی است. از سوی دیگر این داستان بازتاب روابط هوس‌آلود شاهان را بر دسته‌بندی‌های قدرت نشان می‌دهد و کار بدان‌جا می‌کشد که هواخواهان یکی از زنان دربار می‌شورند و تختگاه را برمی‌آشوبند، چنان‌که نظامی در عشقنامهٔ خسرو و شیرین، انگیزهٔ کشته شدن خسرو به دست شیرویه را چشم‌داشت پسر به معشوقهٔ پدر دانسته است. فردوسی نیز این انگیزه را از نظر دور نداشته، آن‌جا که در نامهٔ شیروی به شیرین، آورده است:

به نزدیک او کس فرستاد شاه که از سوک خسرو برآمد دو ماه
کنون جفت من باش تا برخوری بدان تا سوی کهتری ننگری

بدارم ترا هم بسان پدر وزان نیز نامی تر و خوب تر

(همان، ۲۸۶)

در داستان نظامی، از همان آغاز چشم داشت شیرویه در شیرین، انگیزه کشتن خسرو است، ولی در شاهنامه تنها پس از کشتن پدر آن هم به انگیزه فزون خواهی است که شیرویه، روی معشوق سوگوار پدر را دیده و به او دل می‌بازد و چون از شیرین پاسخ نادلپذیر می‌رسد او را بدتن و جادوگر می‌خواند که پدرش را جادو کرده بوده است. آن‌گاه شیرین در انجمن بدو پاسخ‌های استوار می‌دهد و در میانه برشمردن نیکویی‌های خویش پرده از دست‌اندازی پردگیان در کارهای دربار نیز برمی‌دارد:

بسی سال بانوی ایران بدم به هر کار پشت دلیران بدم
نجستم همیشه جز از راستی ز من دور بد کژی و کاستی
بسا کس به گفتار من شهر یافت ز هر گونه‌ای از جهان بهر یافت

(همان، ۲۸۷)

از این پس زنان نیز شهربخش می‌شوند و به یک گفتار آنان بسیار کسان بهره می‌یابند. پس از این باز هم، خروش موج فتنه‌های هوس‌آلود دربار ایران را می‌لرزاند. در عهد پادشاهی آذر می‌دخت که اسپهبد خراسان، فرخ‌زاد پسر بندوان، ناپروایی کرده از ملکه، درخواست همسری می‌کند، شاه او را به درگاه خوانده و به دم تیغ می‌سپارد. چون خبر به پسرش، رستم رسید روی به تیسفون نهاد، ملکه را بازداشت کرد، چشمانش را میل کشید و به روایتی او را به نوشیدن زهر واداشت^۱، با برکناری آذر می‌دخت قدرت به راستی به دست رستم فرخ‌زاد افتاد و او هر از چندگاهی با ریزنی بزرگان شاهزاده‌ای را به تخت می‌نشاند و باز به اشارت آن‌ها برکنار می‌کرد. اختلاف بزرگان که از پایان عهد خسرو پرویز بالا گرفت، پایه‌های تخت شاهی را به سختی سست کرد (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۲-۱۵۱).

بعدها در جنگ با تازیان، رفتن رستم به عنوان سپاه‌سالار ایران به تن خویش به پیشانی میدان نبرد امری بی‌پیشینه بود، چه در این هنگامه‌ها فرماندهان رده‌های پایین‌تر در صف نخست جنگ حاضر می‌شده‌اند. بدین ترتیب رفتن رستم به کارزار، یا نشانه بی‌اعتمادی وی به عنوان همه‌کاره ایران به شاه است، یا دسیسه یزدگرد برای نجات از

چنبه قدرت وی، که به هر روی برای ایرانیان بسیار گران تمام شد. در شاهنامه این بخش از داستان نیامده و رستم به عنوان فرماندهی جان برکف رهسپار میدان جنگ می‌شود. شاید برای آن که جنگ قدرت در دربار ایران پنهان بماند.

نکته دیگری که از مصراع «ورا شاد بر تخت باید نشاند» برمی‌آید، بازیچه قرار گرفتن شاهان است که این امر نیز رهاورد ناخجسته دوران خسرو پرویز است که یادآور برنامه «علی امیر نشان» است که در دوره سلطان مسعود برای حاجب بزرگ علی قریب بر سر زبان‌ها بود که در نشاندن امیر محمد بر تخت و فروکشیدنش در پای امیر مسعود همه کار بوده است (بیهقی، ۱۳۸۰: ۲/ ۹۴). از این دوره به بعد در گفتار حکیم توس از این واژه‌ها بسیار می‌توان یافت.

جامعه‌شناسان این شیوه فرمانروایی را به پیروی از افلاطون الیگارش^۲ می‌خوانند. افلاطون بر آن بود که این شیوه فرمانروایی بسی از اقتدار موناشرشی خطرناک‌تر است، چه موناشرش یک کس است و پس از مدتی امید می‌رود تا از خوردن و چپاول سیر شود، اما در وضعیت سلطه الیگارش‌ها همین روزنه امید هم بسته می‌شود.^۳

البته تاریخ ایران همواره بازیچه بزرگان بوده است، چنان که در داستان جانشینی نوذر هم، به گواهی شاهنامه، بزرگان کشور به وصیت منوچهر گردن نمی‌نهادند و اگر پافشاری زال نبود او هیچ‌گاه نمی‌توانست بر تخت بنشیند. در شاهنامه، گواهان این دست‌اندازی چندان فراوان است که می‌توان حماسه ملی ایرانیان را، نه آوردگاه شاهان که تاخنگاه بزرگان دانست.

این گونه دست‌اندازی‌ها در عهد ساسانی به بالاترین پایه می‌رسد زیرا:

«در شاهنشاهی ساسانیان که شیوه ملوک الطوائفی را از اشکانیان یادگار داشتند، در ردیف بزرگان و بر پایه ترتیب، در درجه دوم طبقه مقتدر (پس از شاه) امیران قبایل قرار می‌گرفتند که بزرگ‌ترین آنان شیوخ هفت دودمان برجسته بوده‌اند که دست‌کم سه دودمان از ایشان این پایه بلند را از دیرزمان نیز داشته‌اند: خاندان قارن، خاندان سورن و خاندان اسپهبد که همگی از نژاد اشکانیان و ملقب به پهلوی بوده‌اند. بقیه این خاندان‌ها نیز خود را به دوده اشکانی نسبت می‌دادند» (کریستین سن، ۱۳۷۴: ۳۶).

پژوهندگان این شیوه حکومت را یادگار دوران هلنی و همانندسازی ناقصی از دولت - شهرهای یونانی می‌دانند که با یورش اسکندر، به ایران راه یافته بود. حتی واپسین پادشاه دودمان ساسانی هم دست‌نشانده گروه‌های حکومت‌گر است که ابن اثیر آن‌ها را "ایرانیان" می‌خواند و روشن است که خواسته او از واژه ایرانیان چه کسان‌اند. پس یزدگرد از سویی دست‌نشانده بزرگان است و از دیگر سوی بازیچه رستم. اما اینک نمونه‌هایی از شاهنامه. نخست، بیمی که خسرو پرویز از سردار فروکشده و کشنده سپاه خویش گسته‌م دارد:

اگر ما به گسته‌م یازیم دست به گیتی نیایم جای نشست

(فردوسی، ۱۳۷۳: ۱۴/۲)

یکی دختری بود پوران به نام چو زن شاه شد کارها گشت خام

بران تخت شاهیش بنشانند بزرگان بر او آفرین خواندند

(همان، ۳۰۵)

ز جهرم فرخ‌زاد را خواندند بر آن تخت شاهیش بنشانند

(همان، ۳۰۸)

هم‌چنین در نامه‌ای که رستم در گرما گرم جنگ با تازیان به برادرش نگاشته، اگرچه جانب بزرگداشت را بسیار نگاه داشته است، اما از جمله‌ای از سخنان او چنین برمی‌آید که گویی به هیچ روی یزدگرد را - که خود به تخت نشانیده - شایسته شاهی نمی‌شناسد:

که این خانه از پادشاهی تهی است نه هنگام پیروزی و فرهی است

(همان، ۳۱۴)

نامه شیرویه به خسرو، اگرچه ساختگی به نظر می‌رسد، اما در شاهنامه هیچ بی‌پیشینه نیست. چنان‌که نامه رستم به برادرش نیز در هیچ کدام از اسناد تاریخی نیامده و ساخته ذهن ناخرسند شاعر است. بدکرداری‌های دیگر خسرو از نگاه شیرویه نیز در آن نامه خواندنی است:

دگر آن که گیتی پر از گنج تست رسیده به هر کشوری رنج تست

(همان، ۲۵۶)

در ادامه به خیانت خسرو درباره قیصر اشاره می‌کند که در جای خود گزارش خواهد شد و سرانجام:

دگر آن که فرزند بودت دو هشت شب و روز ایشان به زندان گذشت
(همان، ۲۵۷)

پس خسرو به جهت بدگمانی از ناجوانمردی خود درباره پدرش، همیشه از فرزندان خویش در بیم و هراس بود. این رفتار را بسنجید با شیوه تربیت بهرام گور که پدرش یزدگرد او را به منذر می‌سپارد تا به وی ادب و فرهنگ و شیوه‌های جنگ بیاموزد. منذر هم هیچ نکته باریکی در پروردن او فرو نمی‌گذارد.^۵

سه موبد، نگه کرد فرهنگ‌جویی که در شورستان بودشان آب جوی
یکی تا دبیری بیاموزدش دل از تیرگی‌ها بی‌فروزدش
دگر آن‌که دانستن باز و یوز بیاموزدش کان بود دلفروز
و دیگر که چوگان و تیر و کمان همان گردش رزم با بدگمان
(همان، ۲۰)

این چنین است که شیرویه برادرش را که پدر به جانشینی برداشته بود می‌کشد و تاج را می‌رباید:

شنید آن که شد شاه ایران درشت برادرش را او به مستی بکشت
(همان، ۲۴۰)

پس از کشتن پدر، همه برادران در بند شیرویه، نیز به دست او کشته می‌شوند:
گرامی ده و پنج فرزند بود بایوان شاه آن‌که در بند بود
به زندان بکشتندشان بی‌گناه بدان‌که که برگشته شد بخت شاه
(همان، ۲۸۳)

از دیگر اشتباهات بزرگ خسرو پرویز برانداختن حاکمان وفادار حیره بود که حصارى میان ایران و تازیان بودند (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۳۱). از این رخداد به‌طور مستقیم در شاهنامه سخنی نرفته، اما از جنگ‌بارگی‌های خسرو نشان‌های بسیار آمده است. این نابرداری درست مانند جنگ‌افروزی محمد خوارزمشاه و برانداختن حکومت کوچکی است که دیوار میان ایران و سرزمین مغولستان بود.^۶ در این احوال جنگ‌های دراز با روم، توش و توان سربازان ساسانی را به سختی کاسته بود اما شاه، چنان در

زراندوزی و خوشباشی غرق بود که افسانه‌های باربد و نکिसا و عشق او به مریم و شیرین تا روزگار است پایدار خواهد ماند:

همه بوم شد نزد ما کارگر ز دریا کشیدند چندان گهر
که ملاح گشت از کشیدن ستوه مرا بود هامون و دریا و کوه
(فردوسی، ۱۳۷۳: ۲/۲۶۷)

و این همه از دسترنج توده، فراهم می‌گشت و به ناخشنودی‌ها می‌افزود. این کردار ناپسند از سویی مردمان را به خشم می‌آورد و از دیگر سوی مهتران را به "تن‌آسانی" می‌کشانید - با آن که فردوسی از تن‌آسانی معنایی مثبت اراده کرده اما خواسته ما نیز از این مفهوم برآمدنی است - همین امر بستر نابودی آن حکومت‌ها را فراهم می‌کرد:

همه مهتران خود تن‌آسان بدند بداندیش یکسر هراسان بدند
(همان، ۲۶۸)

این همه، نام خسرو را چندان بدآوازه می‌کند که همه شاهان پس از خسرو در یادکرد تبارنامه خویش، با عمد، خسرو را نادیده گرفته و خود را به نوشروانی باز می‌بندند که آوازه دادگریش راست یا ناراست جهانگیر شده بود چنان که یزدگرد گفته است:

چنین گفت کز دور چرخ روان منم پاک فرزند نوشین‌روان
(همان، ۳۱۲)

رستم هم در نامه به سعد وقاص همین شیوه را در ستایش شاه پیش گرفته است:

نیبره جهاندار نوشین‌روان که با داد او پیر گردد جوان
(همان، ۳۲۳)

گشاده تن شهریار جوان نیبره جهاندار نوشین‌روان
(همان، ۳۶۶)

کژی ناپسند دیگری که باز در عهد خسرو پرویز پایه گذاشته شد، شکستن زشتی پناه‌بردن به بیگانگان برای دست‌یابی به تاج و تخت بود. نخست‌بار خسرو، به این ننگ تن در داد و از بیم بهرام چوبینه به دربار هراکلیوس، امپراتور روم گریخت و وقتی که به یاری او دوباره بر تخت نشست، بزرگان به‌ویژه موبدان، به هیچ روی از استواری سلطه او خرسند نشدند. زیرا وی را دست‌نشانده قیصر می‌دیدند و از دلبستگی او به

مسیحیت ناخشنود بودند (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۲۴۶). این بدعت ناپسند چنان همه گیر گشت که شاهان به جای چاره‌اندیشی برای کارهای مملکت و بزرگان، جهت چیرگی بر شاه، گاه و بی‌گاه به انیرانیان پناه می‌بردند، حتی یزدگرد واپسین شاه ساسانی در گرماگرم گریز از برابر تازیان به خاقان چشم امید داشت:

همانا که سوی خراسان شویم ز پیکار دشمن تن آسان شویم
بزرگان و ترکان خاقان چین بیایند و بر ما کنند آفرین
بر آن دوستی نیز پیشی کنیم که با دخت فغفور خویشی کنیم
(فردوسی، ۱۳۷۳: ۲ / ۳۳۴)

در این میان خیانت برخی سرداران و بزرگان نیز بر خرابی اوضاع می‌افزود. سرانجام تلخ یزدگرد نیز برآیند یکی از همین خیانت‌های پشت باز داده به بیگانه است. بیژن، پهلوانی از نژاد طرخان که نشستش در سمرقند بود به فریب ماهوی، سپاهی به مروالروء گسیل کرد که با خیانت ماهوی و همدستی او یزدگرد شکست خورده و به دست آسیابانی کشته شد^۶ (ابن اثیر، ۱۳۷۴: ۵۷۷/۲). برادرکشی‌های شیرویه نیز باعث شده بود که دربار از مردان لایق خالی مانده و جز تعدادی زن و کودک کسی برای حکومت باقی نماند.

نقش وحدت‌آفرین دین

عامل دیگری که در سستی درونی حکومت ساسانی مؤثر افتاد، کم‌رنگ شدن نقش وحدت‌آفرین دین در پهنه زندگی ایرانیان بود. ساسانیان با سوءاستفاده از مذهب زرتشت آن را پوک و منحرف کردند تا جایی که نهضت‌های تازه مانی و مزدک - علیه مذهب زرتشت - با استقبال گرم توده روبه‌رو می‌شوند و در نهایت بنای سست حکومت شاه - موبدی با اولین ضربه اسلام، فرو می‌ریزد... و اگر اسلام هم نمی‌آمد، ایرانیان به آیین‌های مزدک و مانی پناه می‌جستند^۷ و اگر مذهب مزدک و مانی - در میان توده و میان تحصیل کرده‌ها - رشد نمی‌کرد، ایران پیش از اسلام به دامن مسیحیت افتاده بود (شریعتی، [بی‌تا]: ۴۱۰).

«اردشیر بنیانگذار شاهنشاهی ساسانی، خلاف پادشاهان هخامنشی که آزاداندیشی دینی را برای دستیابی به عدالت بایسته می‌شمردند، برپایی یک آیین رسمی و یگانگی

دین و دولت را در وجود شخص فرمانروا شرط لازم می‌دید. دشواری‌هایی که پادشاهان این سلسله در تمام مدت فرمانروایی ساسانیان با موبدان و مقامات آتشگاه پیدا کردند و گاه به شورش و دسیسه‌چینی و برکشیدن و کشتن هم می‌کشید نادرستی محاسبه اردشیر را در ارزیابی برآیند این اتحاد نشان داد. اشتباه وی، به‌ویژه در آن‌جا بود که دوران برپایی یک امپراطوری خودکامه مذهبی، به سر آمده بود و با اوضاع جهانی همسانی زیادی نداشت» (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۱۸۳).

چنین حکومتی که مشروعیت خود را تنها از آسمان گرفته، دیگر وامی به مردم ندارد که بگذارد، از قول خسرو این ابیات خواندنی است:

مرا تاج یزدان به سر برنهاد پذیرفتم و بودم از تاج شاد
به یزدان سپردیم، چون بازخواست ندانم زبان در دهانت چراست
(فردوسی، ۱۳۷۳: ۲۷۲/۲)

پیش‌تر از این‌ها همانند همین فزون‌خواهی در مورد جمشید به سرکشی در برابر ایزد تعبیر شده بود؛ اما در این عهد چنین نبود. نکته دیگر این‌که، جز تأیید آسمانی و نمایندگی ایزد در زمین، مقام دنیوی سلطنت با مرتبه روحانی - موبدی نیز در هم می‌آمیزد، چنان‌که درباره خسرو پرویز هم چنین بود:

که هم شاه و هم موبد و هم ردی مگر بر زمین سایه ایزدی
چنان دان که شاهی و پیغمبری دو گوهر بود در یک انگشتری
(همان، ۲۱۷)

وقتی چنین شد دشمن شخصی شاه - موبد، دشمن خدا می‌شود و می‌توان با افتخار دشمنان ایزد را به بند و زندان کشید و این آغاز استواری پایه‌های خودکامگی است:

که هرکس که او دشمن ایزدست ورا در جهان زندگانی بدست
به زندان ما ویژه دیوان بدند که نیکان ازیشان غریوان بدند
(همان، ۲۶۵)

این زندان که "ویژه دیوان" و "دشمنان ایزد" است در واقع جایگاه دشمنان شاه و حکومت است. سرانجام تلخ مانی و مزدک برآیند همین فزون‌خواهی موبدان است. این است سرنوشت دینی که بازیچه قدرت شود. این اوضاع را بسنجید با آزاداندیشی مذهبی کورش که یهود خارج از مرزها را از بند بخت‌النصر رها کنید؛ چه رسد به

دینوران داخلی. در این میان کورش سرآمد همگان است، نیک‌نامی فراوان وی، بیشتر بدین جهت بود که این شهریار بشر دوست، خلاف بیشینه شاهان پیش از خویش، به حقوق فردی و اجتماعی بشر باور داشت و برای نخستین بار در تاریخ، به تمدن، اندیشه‌ها، مذهب و سنت‌های اجتماعی ملت‌های شکست‌خورده به دیده احترام می‌نگریست^۱ (راوندی، ۱۳۵۶: ۳۸۴).

ولی در دوران ساسانی، تنها نشانه‌های آزادی دینی در رفتار یزدگرد اول دیدنی است. او در مورد عیسویان و پیروان ادیان دیگر، از جمله یهود، نیز بردباری نسبی را تا جایی که به زیاده‌خواهی آن‌ها نینجامد، پاس می‌داشت. اما موبدان بدین سبب، او را در خور نکوهش می‌یافتند، با این حال بردباری او نسبت به عیسویان و دیگران، مبنی بر مصلحت و تدبیر بود و در حقیقت که قدرت سلطنت را به خطر نیندازد، رعایت می‌شد (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۱۲-۲۱۱). ولی همین اندک‌مایه بردباری نیز بر موبدان سخت گران می‌آمد از این روی:

ز شاهیش، بگذشت چون هفت سال همه موبدان زو به رنج و وبال
(فردوسی، ۱۳۷۳: ۲۰۴/۲)

و کار بدان جا می‌کشد که برنام ناشایست "بزه‌گر" برای همیشه با نام او پیوند می‌خورد و چاره پاک شدن از این اتهام هم بازگشت و پوزش است:

بدو گفت، موبد که ای شهریار بگشتی تو از راه پروردگار
ترا چاره این است کز راه شهید سوی چشمه سو گرایم به مهد
نیایش کنی پیش یزدان پاک بگریی بزاری بر آن گرم خاک
(همان، ۲۰۴/۴)

و چون یزدگرد بزه‌گر از این گناه بزرگ بردباری و آزاداندیشی چشم‌پوشید به بدترین شیوه‌ای، با لگد اسب آبی به کام مرگ فرورفت. پس اگر او به دسیسه اشراف درازدست و روحانیان نیرومند هم کشته شده باشد، باید مرگی داشته باشد، در نهایت خواری. و چون مُرد بر دخمه او گرد آمدند و گشسبِ دبیر، مهرِ بددینی را چنین بر پیشانی یزدگرد نقش کرد:

ازین شاه ناپاک‌تر کس ندید نه از نامداران پیشین شنید

نخواهیم بر تخت زین تخمه کس ز خاکش به یزدان پناهیم و بس
(همان، ۲۰۵)

با پناهنده شدن خسرو پرویز به روم و بازگشت او به پایتخت، آن هم به کمک قیصر، دوران نوینی از گسترش آیین عیسوی آغاز می‌شود: یکپارچگی دینی در این روزگار سست شده بود و در اثر بدکرداری موبدان، هوشمندان قوم از آیین زرتشت سرخورده شده بودند و آیین تازه‌ای می‌جستند که رنگ اخلاقی و روحانی آن از دین زرتشت قوی‌تر باشد و رسم و آیین طبقاتی کهن را نیز فرو ریزد، نفوذی که آیین ترسایی در این روزگار، در ایران یافته بود از همین جا بود. چنان که برای نمونه سلمان فارسی که بعدها در اسلام پایه‌ای فرازمند یافت، نخست آیین ترسایی گزید و چون از این گزینش خویش خرسندی نیافت، ناچار در پی دینی تازه در شام و حجاز می‌رفت (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۸۱) تا به اسلام گرایید.

شاید سخنی به گزاف نباشد اگر از نقش دین به عنوان مهم‌ترین عامل پیروزی اعراب یاد کنیم. چرا که هیچ ریشه‌یابی و کنکاش دیگری نمی‌تواند از عهده توجیه چیرگی آن کم‌شمار بادیه‌نشین بی‌برگ و جنگ‌افزار بر امپراطوری بزرگ ساسانی، برآید: از این روی «تأکید ادیان شرقی، رومی، مسیحیت آنگلوساکسون، کاتولیک و برخی فرقه‌های اسلامی بر پرستش تا حدی به دلیل شناخت انرژی وحدت‌بخشی است که در ذات آیین‌های دینی وجود دارد» (واخ، ۱۳۸۰: ۴۲)، در پرتو همین باور است که مجاهدانی نستوه در دامن اسلام پرورده می‌شوند که پیروزی و شکست در چشمشان یکی است و حتی مرگ را خوشبختی می‌پندارند، این معنی از نامه سعد وقاص به رستم هم برمی‌آید:

تن یزدگرد و جهان فراخ چنین باغ و میدان و ایوان و کاخ
همه تخت و گاه و همه جشن و سور نخرم به دیدار یک موی حور
(فردوسی، ۱۳۷۳: ۴/۳۲۵)

البته از انگیزه‌های مادی جنگ از قبیل فتوحات و غنایم هم نباید به سادگی گذشت، زیرا:

«در روزگاری که اعراب مسلمان از سختی گذران می‌سوختند، به این امید که اگر پیروز شوند، سرزمین‌های سرسبز و خرم عراق را به چنگ خواهند آورد و اگر کشته شوند به بهشت جاودان خواهند رفت، یکباره به ایران سرازیر شدند» (مشکور، ۱۳۳۶: ۱۰۱).

چنان که رستم، سپاهسالار ایران، هیچ انگیزه غیرمادی را، به پشتوانه آن همه دلیری و جان‌فشانی در این نبرد سخت باور نمی‌تواند کرد. از این روی در نامه پرآوازه‌اش به برادر چنین می‌نگارد:

از ایشان فرستاده آمد به من	سخن رفت هرگونه بر انجمن
که از قادسی تالاب جویبار	زمین را ببخشیم با شهریار
پذیریم ما ساو و باژ گران	نجویم دیهیم کنند آوران

(همان، ۱۵-۳۱۴)

با توجه بدان‌چه پیشتر درباره ساختگی بودن نامه رستم و پرداخته شدن آن به دست خود فردوسی گفته شد، باید گفت: خشمی که از زبان رستم بر سر تازیان می‌بارد بیان ناخرسندی فردوسی از قومی است که ایرانیان، به امید بهبود اوضاع، آنان را در خویش پذیرفتند. اما پس از رهایی از خودکامگی داخلی، قرن‌ها مورد خوارداشت همین بیگانگان قرار گرفتند. آن‌چه از نابسامانی اوضاع که بر زبان رستم، به عنوان پیش‌بینی آمده، بیان پریشانی و بیداد و جهل و تنگ‌چشمی‌ای است که شاعر، سده‌ها بعد خود به چشم دیده است:

ز پیمان بگردند و از راستی	گرامی شود کژی و کاستی
رباید همی این از آن، آن ازین	ز نفرین ندانند باز آفرین
نهان بدتر از آشکارا شود	دل شاهشان سنگ خارا شود
بداندیش گردد پدر بر پسر	پسر بر پدر هم‌چنین چاره‌گر
بگیتی کسی را نماند وفا	روان و زبان‌ها شود پرجفا

(همان، ۳۱۸)

به جهت همین سرخوردگی است که شاعر، قهرمان داستان‌ش را در چکاچاک جنگ به بیان سخنان شعوبیان چند سده بعد و می‌دارد تا ناخرسندی خویش از تازیان را با وجود باورمندی به اصل شریعت نبوی (ص) فریاد کند.

نیامدن این نامه در هیچ کدام از منابع تاریخی و این که در دوره‌های پسین، شاعری به نام آشوب هندی، در مثنوی فتوحات شام فردوسی را به گناه پرداختن چنین نامه‌ای به سختی به باد ناسزا گرفته و بر آن بوده که این نامه نه واقعه‌ای تاریخی که ساخته‌ای ضد دینی است دو گواه بر ساختگی بودن این نامه تواند بود.

مغ مغنسب گبر آتش پرست به بیعت به هر موبدی داده دست
که کرده به شهنامه خود رقم به طعن عرب از زبان عجم...
همانا به دل درد دینش نبود و یا بیم ایزد قرینش نبود
(گلچین معانی، ۱۳۴۸: ۵۷۲/۱)

بر این پایه، چنین نامه‌ها یا خطابه‌هایی را به درستی می‌توان ژرف کاوی اجتماعی فردوسی در احوال روزگار مورد جستجو دانست. با توجه به این که «فردوسی در یادکرد مفاخر ملی کاملاً نظر شعوبی داشت» (صفا، ۲۹۸) و «چون شعوبیان متعصب، هر جا که به رسوم و زندگانی عرب می‌رسد از بدگویی و خوارداشت آن قوم کوتاهی نمی‌کند» (ممتحن، ۱۳۵۴: ۲۹۳)، پس شاید بتوان نامه رستم به برادرش را «بیانیه شعوبی‌گری فردوسی» نامید. چنان که در این نامه، تحلیل میهن‌دوستانه‌ای از زمینه‌ها و عوامل فروپاشی حکومت ساسانی و شرایط حاکم بر دوره بعد - عهد فردوسی - به دست می‌دهد و در آن چیزها می‌آورد که در گمان رستم هم نمی‌گنجیده، اما حکیم خود، آن‌ها را به چشم دیده و بر زبان رستم رانده است.

نبود هویت ملی

نکته دیگری که در سرنوشت این نبرد مؤثر افتاد، نبود گونه‌ای هویت ملی است که بتواند مردم را برای پاسداشت کشور یکپارچه کند، زیرا: «قلمروهای فرمانروایی دولت‌های کهن، همیشه به طور ناقص تعریف شده بودند و میزان تسلطی که توسط حکومت مرکزی اعمال می‌گردید بسیار ضعیف بود» (گیدنز، ۱۳۷۶: ۳۲۶).

بر این اساس، مرزها در حکومت‌های سنتی شناور بودند. از این روی چیزی به نام قلمرو ثابت ملی، وجود نداشت تا پیرامون آن احساسی به نام هویت ملی شکل گیرد، چرا که سرزمین‌ها، پیوسته میان حاکمان گوناگون، دست به دست می‌شد. حکومت‌ها براساس نام بنیان‌گذاران خود نامیده می‌شدند؛ از قبیل اشکانیان، ساسانیان، طاهریان،

صفاریان، سامانیان و... نه براساس قلمرو جغرافیایی مثلاً حکومت ایران، حکومت خراسان یا مانند آن‌ها و این خود نشانه‌ای از نبود هویت ملی است. بنابراین، پافشاری فردوسی بر ایران و ایرانی در جنگ با تازیان، شاید ساخته و پرداخته خود اوست که آن را از مفاهیم پیشروتری که در عهد خودش به وجود آمده، گرفته است و حتی با تردیدی که برخی پژوهندگان در درستی انتساب ابیاتی چون: «چو ایران نباشد تن من مباد/ برین بوم و بر زنده یک تن مباد» به وی روا داشته‌اند، می‌توان بر آن بود که مفهوم ملیت حتی در زمان خود او نیز شکل نگرفته بوده است^۹، تا چه رسد به روزگار ساسانیان.

با باریک‌اندیشی در شاهنامه به‌ویژه در داستان‌های مربوط به رستم دستان نیز درمی‌یابیم که او عضوی از خاندان سلطنتی سیستان است که گونه‌ای حکومت خودمختار را در خاور ایران اداره می‌کنند و این دولت محلی ملوک الطوائفی و به تعبیر امروز، فدرالی، تنها به دولت مرکزی خراج می‌پردازد و در مواقع لزوم، با فرستادن کمک نظامی آن را یاری می‌کند.

این اندک پیوند میان ملوک الطوائف‌ها هم در پایان عهد ساسانی از هم گسسته و ایران به مجموعه‌ای از جزیره‌های جدا از هم تقسیم شده بود، که هیچ سودی به یکدیگر نمی‌رساندند. این امر را گوناگونی سکه‌های ضرب شده در یک زمان در سراسر ایران و حتی انواع سکه‌های به‌دست آمده از نزدیک‌ترین شهرهای پیرامون تختگاه ساسانی که در دوره مشخصی ضرب شده‌اند به خوبی گواهی می‌دهد، که از سویی نیز نشان کمال سستی مسندنشینان تیسفون است. دیگر این که در «دولت‌های سنتی، بیشتر مردمی که فرمان‌بردار شاه یا امپراطور بودند، کسانی را که بر آن‌ها حکومت می‌کردند، چندان نمی‌شناختند و دلبستگی‌ای نیز به آن‌ها نداشتند و معمولاً فقط لایه‌های بالا و گروه‌های مرفه‌تر گونه‌ای احساس پیوند به یک اجتماع کلی را داشتند» (گیدنز: ۱۳۷۶: ۳۲۶).

اما در سوی دیگر میدان، سپاهی قرار دارد که پس از هزاران سال پراکندگی، اینک در پناه نیروی وحدت‌بخش دین به تجربه نوینی در زندگی سیاسی خود دست یافته

است که همان هویت مشترک است. هویتی البته فراملی که حتی داعیه‌دار گسترش در پهنه گیتی است. می‌توان بر آن بود.

هم‌چنین «در روزگاری که مردم ایران، خسروان خود را تا پایه خدایان می‌پرستیدند، عربان ساده‌دل، با خلیفه پیغمبر خویش در نهایت سادگی رفتار می‌کردند» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۸۴)، در ایران مردم، چنان با فرمانروای خویش بیگانه بودند که حتی پس از مرگ یزدگرد، جنازه‌اش را نه مردم و نه حتی موبدان بلکه دسته‌ای کشیشان مسیحی از آب می‌گیرند:

سکوبا و قسیس و رهبان روم همه سوگواران آن مرز و بوم
برفتند با مویه، برنا و پیر تن شاه بردند زان آبگیر
(فردوسی، ۱۳۷۳: ۳۷۰/۴)

و البته این مایه بزرگداشت درباره یزدگرد از سوی عیسویان، بیشتر به احترام جلد‌اش شیرین ارمنی بود و هم به سبب خدمت‌ها و محبت‌هایی که بعضی اجدادش نسبت به ایشان کرده بودند.

کشته شدن رستم

از دیگر عواملی که در سرنوشت جنگ مؤثر افتاد، کشته شدن سپاهسالار ایران بود. اهمیت نقش رستم در پاسداشت کیان ساسانیان چنان که پیشتر درباره نقش او در اداره کشور و بازیچه بودن یزدگرد در دست او گفته شد، به خوبی آشکار است. از این روی کشته شدنش ستون فقرات سپاه ایران را شکست:

همی جست مر پهلوان را سپاه برفتند تا پیش آوردگاه
بدیدندش از دور پر خون و خاک سراپای کرده به شمشیر چاک
هزیمت گرفتند ایرانیان بسی نامور کشته شد در میان
چو رستم به جنگ اندرون کشته شد سر نامداران همه گشته شد
(همان، ۱۳۷۳: ۳۶۷/۴)

بدتر از آن، این که، سپاه ایران پس از شکست قادسیه بی‌سالار مانده بود و تنها پس از گرد آمدن دوباره در بغداد، پیرامون یزدگرد است که فرخ‌زادِ هرمزد، نامزد پیگیری نبرد می‌شود؛ اما در سوی دیگر میدان، سپاه اسلام به لطف تدبیری که از پیامبر (ص) به

یادگار مانده بود به خوبی سامان گرفته بود. خلیفه وقت، عمر چند نفر را به فرماندهی گماشته بود تا پس از مرگ هر یک، دیگری جایش را پر کند.

چگونگی کشته شدن رستم هم با رنگ میهن پرستانه‌ای که فردوسی به داستان بخشیده، جامه‌ای "تراژیک" پوشیده و به گونه مرگ قهرمانی ملی نموده شده است، شاعر به آهنگ بزرگداشت رستم، او را با سعد درمی‌آویزد:

خروشی برآمد به کردار رعد ازین روی رستم و زان روی سعد
(همان، ۳۲۹)

بر اساس این گزارش، رستم حتی تا مرز پیروزی پیش می‌تازد، اما از بد حادثه با برخاستن غبار و گرد، شکست می‌خورد. اما حقیقت جز این است، چرا که رستم به دست عربی دون پایه، به نام هلال بن علقمه، کشته شد (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۶۶-۶۷). این نیز تلاش فردوسی است در پوشانیدن و کاستن رنگ شکست.

تجمل و تکبر ساسانیان

تجمل بیش از حد ساسانیان نیز خود از دلایل شکست آنان است. چنان که برخی مورخان به این نکته اشاره کرده‌اند. این تجمل، نشان رفاه‌زدگی و تن‌آسانی سپاهیان ایران بود. امری که در تاریخ، بسیاری بیابان گردان سخت‌کوش را هم که به آهنگ آب و نان و علف به ایران می‌تاختند پیروزی بخشیده بود^۱. حکیم توس از زبان رستم، این نکته اساسی را بیان کرده است:

اگر سعد با تاج ساسان بدی مرا رزم او کردن آسان بدی
(همان، ۱۳۷۳: ۳۲۷/۴)

بر این همه، تبختر سپاهیان ایران را نیز بیفزایید که سرانجام به سرخوردگی انجامید. این غرور را از نامه رستم به سعد به خوبی می‌توان دریافت:

به نانی تو سیری و هم گرسنه نه پیل و نه تخت و نه بار و نه
(همان، ۱۳۷۳: ۳۲۲/۴)

اما در مقابل، شاه ایران چندان مایه‌ور است که:

بیخشد بهای سر تازیان که بر گنج او زان نیاید زیان

سگ و یوز و بازش ده و دو هزار که با زنگ زرنند و با گوشوار

(همان، ۱۳۷۳: ۳۲۲/۴)

و این سبب شگفتی بسیار رستم می‌شود که چگونه تیغ او بر تازیان کارساز نیست و این کندهی شمشیر آهن‌گذار او نه از سخت‌پوستی تازیان، که از تبختر برآمده از تجمل ایرانیان سرچشمه گرفته بود^{۱۱} که از جنگ با سربازان چابک و سبکبار عرب ناتوان بودند.

هراس یزدگرد از سپاه عرب

در این گیرودار، شاه ایران که باید پشت و پناه ملت و لشکر باشد، چنان از تازیان ترسان می‌شود که تاج بر گرفته و تختگاه به دشمن وامی‌نهد و به هر شهر که می‌رسد تخم دلهره در دل اهل دیار می‌پراکند، درست هم‌چنان که قرن‌ها بعد محمد خوارزمشاه، شهر به شهر، مردمان را به گریز می‌خواند و از رویارویی با تاران پرهیز می‌داد^{۱۲}. در این گریز دو نکته شایان توجه هست: نخست، ضربه کشنده روانی که روحیه لشکر و ملت را به کلی تباه می‌کند:

خروشی برآمد ز لشکر بزار ز تیمار وز رفتن شهریار

که ما را دل از بوم و آرامگاه چگونه بود شاد بی‌روی شاه

(همان، ۱۳۷۳: ۳۲۵/۴)

دو دیگر، گزیدن گریز جای است، یزدگرد وقتی از تیسفون گریخت، گویا گمان می‌کرد تازیان به سواد خرسند می‌شوند و جبال را به او واخواهند گذاشت، اما محاصره شوش و پیشرفت به سوی اصفهان این اندیشه خام را از سر او به در کرد، پس راه خراسان گرفت و:

«از آن پس، دیگر هرگز فرصتی برای رویارویی با اعراب نیافت و با حرمسرا و دربار پرخرج خود به نواحی دورافتاده کشور گریخت و هیچ‌جا، قرار نیافت. سرانجام بعد از ده سال سرگردانی با موکب پر جلال خود به همراه چهار هزار زن و کودک و پیر و جوان، پیرامون مرو با خواری و نومیدی به دست آسیابانی که در جامه فاخر او طمع کرده بود کشته شد» (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۲۵۷).

برخی بر آن‌اند که اگر یزدگرد به آن سوی جنگل‌های شمال ایران عقب می‌نشست، از آسیب در امان مانده و می‌توانست به بازسازی توش و توان سپاه خود بپردازد.

نتیجه‌گیری

درباره شکست امپراطوری ساسانی در برابر سپاه اندک‌شمار و بی‌برگ مسلمانان، فردوسی به ریشه‌های ژرف قضیه توجه می‌دهد، آن‌چنان که برخی از آن‌ها با پیریزی حکومت ساسانی به دست اردشیر، بنیان نهاده شده است؛ از جمله سپرده‌شدن قدرت سیاسی به دست موبدان و سوء استفاده آنان از این قدرت. پاره‌ای عوامل دیگر از این قرارداد: جنگ‌های درازدامن و بی‌سرانجام با رومیان. جنگ قدرت همیشگی میان سرداران و بزرگان و شاهزادگان و گروه‌های حکومت‌گر نیرومند، ترک شیوه پسنیدۀ پیشینیان در تربیت جانشینان و برعکس خوگر کردن آنان به عیش و نوش در حرمسرا، پادشاهی زنان، نبودن هویت فراگیر ملی که همگان پاس داشت آن را بر خود واجب بدانند و بی‌کفایتی واپسین شاه ساسانی، در مقابل، ایمان راسخ و سستی‌ناپذیر مسلمانان به هدف خویش در گسترده‌ن آیین نویناد پیامبرشان در پهنه گیتی و البته طمع آنان در ثروت بی‌کران ساسانیان.

پی‌نوشت

۱. برای این داستان، ن. ک: ابن اثیر، ۱۳۷۴: ۵۷۹/۲.
۲. «افلاطون الیگارش‌ی را حکومتی می‌داند که در آن ثروت، مایه قدرت و اعتبار سیاسی است و چون توانگران همیشه به شماره‌اند، حکومت در دست اقلیتی قرار دارد» (جوادی، ۱۳۷۰: ۲۲)، اما «مونارشی آن است که یک تن به استبداد بر جامعه‌ای فرمان راند. قدرت بی‌حد و حصر در دست شخص پادشاه قرار دارد؛ چه سلطان مستبد باشد، چه رئیس جمهوری مادام‌العمر، چه دیکتاتور نظامی، چه دبیر کل همیشگی مقتدر حزب و غیره» (جوادی، ۱۳۷۰: ۲۴).
۳. برای مطالعه بیشتر، ن. ک: جوادی، ۱۳۷۰: ۲۵-۳۰.
۴. برای آگاهی بیشتر، ن. ک: تاریخ بلعمی، ۹۲۳؛ نیز تاریخ عرب پیش از اسلام: ۱۴۳.
۵. ن. ک: اقبال، ۱۳۴۱: ۲۴.

۶. برای مطالعه مشروح پاره‌ای از این خیانت‌ها، ن. ک: زرین کوب، ۱۳۸۴: ۷۵.
۷. چکیده اندیشه‌های مزدک که می‌تواند نشانگر گیرایی آن برای ایرانیان به جان آمده از نابرابری‌های تحمیلی موبدان باشد. هم‌چنین نزدیکی آن با آرای کمونیستی نیز شایسته توجه است: «مزدک پیروان خود را از یک سو به محدود کردن تمتعات فردی می‌خواند و از سوی دیگر با تبلیغ لزوم الغای مالکیت فردی و قانون ارث، طالب تساوی امکان تمام افراد جامعه در نیل به این تمتعات بود» (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۲۲۴).
۸. در این باره و به‌ویژه رفتار مهرآمیز کورش درباره یهودیان و رهانیدن آنان از چنگ بخت‌النصر و یادکردهای ستایش آمیز تورات از او، ن. ک: اومستد، ۱۳۴۰: ۴۶.
۹. در این باره ن. ک: مقاله «تلقی قدما از وطن» از دکتر شفیعی کدکنی.
۱۰. در این باره ن. ک: زرین کوب، ۱۳۸۴: ۶۷.
۱۱. مرا تیز پیکان آهن‌گذار
همی بر برهنه نیاید به کار
همان تیغ کز گردن پیل و شیر
نگشتی به آورد زان زخم سیر
نبرد همی پوست بر تازیان
ز دانش زیان آمدم بر زیان
(فردوسی، ۱۳۷۳: ۳۲۰/۴)
۱۲. در این باره ن. ک: اقبال، ۱۳۴۱: ۲۴.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۴). *تاریخ کامل*. ترجمه محمدحسین روحانی. ۸ جلد. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
- ابن طباطبا، محمدبن علی. (۱۳۶۰). *تاریخ فخری*. محمد وحید گلپایگانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اقبال، عباس. (۱۳۴۱). *تاریخ مفصل ایران از استیلای مغول تا اعلان مشروطیت*. جلد اول. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- اومستد، ا. ت. (۱۳۴۰). *تاریخ شاهنشاهی هخامنشی*. ترجمه محمد مقدم. تهران: امیرکبیر.
- بلعمی، محمد. (۱۳۷۹). *تاریخ بلعمی*. تکمله و ترجمه تاریخ طبری. تصحیح محمدتقی بهار. به کوشش محمد پروین گنابادی. تهران: زوار.
- بیهقی، ابوالفضل. (۱۳۸۰). *تاریخ بیهقی*. به کوشش منوچهر دانش‌پژوه. تهران: توس.

- ثعالبی مرغنی، حسین بن محمد. (۱۳۷۲). شاهنامه کهن پارسی تاریخ غررالسیر. ترجمه سید محمد روحانی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- جوادى، جواد. (۱۳۷۰). فریدونیان، ضحاکیان و مزدکیان. تهران: مؤلف.
- جوانشیر، ف.م. (۱۳۸۰). حماسه داد. تهران: جامی.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۶). تاریخ اجتماعی ایران. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
- رضاقلی، علی. (۱۳۸۶). جامعه شناسی خودکامگی. تحلیل داستان ضحاک ماردوش. تهران: نی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۴). تاریخ مردم ایران. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- _____ . (۱۳۸۴). دو قرن سکوت ایرانیان. چاپ نوزدهم. تهران: سخن.
- _____ . (۱۳۸۳). روزگاران. چاپ پنجم. تهران: سخن.
- شریعتی، علی. (بی تا). تاریخ ادیان. تهران: حسینیہ ارشاد.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. «تلقى قدما از وطن». مجله الفبا. سال اول. شماره ۳. صص ۲۷-۲۱.
- صفا، ذبیح الله. «شعوبیت فردوسی». مجله مهر. سال دوم. ص ۶۱۹.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۵۳). تاریخ طبری (یا تاریخ الرسل و الملوک) دو جلد. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- عبدالعزیز، سالم. (۱۳۸۳). تاریخ عرب پیش از اسلام. ترجمه باقر صدری نیا. تهران: علمی و فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۳). شاهنامه (براساس چاپ مسکو). به کوشش سعید حمیدیان. چهار جلد. چاپ دوم. تهران: داد.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۷۴). وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانی. ترجمه و تحریر مجتبی مینوی. چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۸). تاریخ تذکرةهای فارسی. دو جلد. تهران: دانشگاه تهران.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۶). کلیات جامعه شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. چاپ سوم. تهران: نی.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۳۶). تاریخ ایران زمین. تهران: اشراقی.
- ممتحن، حسینعلی. (۱۳۵۴). نهضت شعوبیه. تهران: کتاب های جیبی.
- نولدکه، تئودور. (۱۳۷۹). حماسه ملی ایران. ترجمه بزرگ علوی. تهران: نگاه.
- واخ، یوآخیم. (۱۳۸۰). جامعه شناسی دین. ترجمه جمشید آزادگان. تهران: سمت.
- هیوم، رابرت. ا. (۱۳۸۳). ادیان زنده جهان. ترجمه عبدالرحیم گواهی. چاپ دوازدهم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.